

ВИКЛАДАННЯ ПРОБЛЕМ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

УДК 94(477)»1648»:930.2

Валерій Степанков, Віталій Степанков

ПИЛЯВЕЦЬКА БИТВА 1648 РОКУ: ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ТЕМИ (НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ, УЧИТЕЛЯМ І СТУДЕНТАМ)

У статті запропоновані методичні поради для вивчення теми «Пілявецька битва» й здійснено добірку найважливіших джерел, що проливають світло на перебіг воєнних дій.

Ключові слова: джерела, документи, Пілявецька битва, Б. Хмельницький, регіментарі, Пілявці, війська, поляки, українці, татари, козаки, Іква, переправа.

В історії Української революції XVII ст. Пілявецька битва посідає особливе місце. По-перше, якщо в боях біля Жовтих Вод і поблизу Корсуня були розгромлені підрозділи кварцяного війська й окремих магнатів, то у ній зазнала поразки мобілізована польським урядом потужна армія (її чисельність (бл. 80-90 тис. вояків (разом зі слугами) при 100 гарматах) переважала польсько-литовське військо 1621 р. під Хотином), яка ганебно втекла з поля бою. По-друге, вперше в історії України раннього нового часу вона створила сприятливі умови для виокремлення етноукраїнських земель зі складу Речі Посполитої й створення незалежної держави. По-третє, засвідчила наявність у Богдана Великого блискучого таланту полководця й високі бойові якості української армії та її союзника – татар.

На превеликий жаль, Пілявецька битва не стала предметом спеціального вивчення (монографічного масштабу) ні в українській, ні в польській історіографії, хоча, припускаємо, що в найбільшій роки польські історики опублікують відповідну роботу. Правда, усі вітчизняні вчені, починаючи від М. Костомарова, розглядаючи події національно-визвольних змагань середини XVII ст., у більшій чи меншій мірі торкалися висвітлення даної події. Своєю значимістю виділяється доробок О. Апанович, Л. Виноградської, М. Грушевського, М. Костомарова, Ю. Мицика, В. Петріва, М. Петровського, І. Стороженка та Ю. Тисс-Крохмалюка, що став водночас підвалиною й каркасом існуючої в Україні концепції битви. Розвідки краєзнавців, котрі брали активну участь у роботі 3-х

науково-практичних конференцій, присвячених цій події, додають обмаль нової фактологічної інформації чи міркувань для роздумів, бо становлять собою, за незначним винятком, скомбінований під авторське бачення реферативний матеріал з уже відомих в історіографії праць¹. Внаслідок чого продовжує залишатися чимало дискусійних чи взагалі нез'ясованих аспектів передумов й перебігу самої битви. Набрив поширення міф (всіяко підтримуваний польськими істориками) про морально-психологічну нестійкість польських жовнірів (які начебто злякалися татар), як основну причину їх панічної втечі. Далеко не простою виглядає справа і з джерелами вивчення цієї події. Хоча більшість з них уже впроваджено до наукового обігу, проте вони розсіяні по різних публікаціях, а відтак, за винятком вузького кола професіоналів, котрі займаються дослідженням національно-визвольних змагань середини XVII ст., залишаються недоступною для викладачів вузів, учителів, студентів. А без їх комплексного аналізу неможливо витворити власного цілісного бачення перебігу битви.

У зв'язку з чим автори методичної розробки підібрали для друку 28 найважливіших джерел. Обмежений рамки статті її обсяг, а також специфіка деяких з них (нашарування й переплетення джерельної інформації, розірвати яку без спеціальних пояснень просто неможливо), не дозволили структурувати матеріал відповідно до запропонованих питань плану вивчення теми. З одного боку, такий підхід ускладнює пошук необхідного матеріалу для висвітлення питань (значно легше користуватися уже готовим), проте з другого – спонукає до аналізу джерел з метою віднайдення потрібної інформації. Порядок розташування послідовності джерел не випадковий. Він обумовлений наступним чинником: спочатку пропонуються ті з них, які витворені учасниками й сучасниками події (листи, донесення, повідомлення, щоденники, зізнання полонених осіб), опісля – матеріал хронік, літописів, спогадів, публіцистичних творів, історичних праць другої половини XVII ст. тощо. Для зручності користування джерелами подається коротенька характеристика значимості кожного з них для з'ясування сутності події, що вивчається. Всі вони (за винятком листа Б. Хмельницького до хотмизького воєводи від 8 серпня та «Літопису Самовидця», написаних староукраїнською мовою) польськомовні з вкрапленнями латинської. Значна їх частина перекладена Ю. Мициком й іншими фахівцями на українську й російську мови. Решта перекладена авторами цієї статті. Вважаємо за доцільне подати українською мовою й перекладені російською мовою польські джерела, вміщені у «Документах об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг.» (К., 1965). Причому їх переклад здійснено не з російськомовного тексту, а з оригінального, бо при перекладі на російську було допущено ряд неточностей. Зазначимо також, що переклад віршованого тексту «Війни домової...» С. Твардовського виконано прозою, бо не

маємо поетичного хисту. Використано також і неопубліковані матеріали, що зберігаються в архівах й рукописних відділах наукових бібліотек України й Польщі, які всі є польськомовними. Зважаючи на вкрай обмежену інформацію про Пилявецький замок, до складу джерел вмістили здійснений відомим дослідником старожитностей Поділля Є. Сіцінським опис його решток, що зберігалися у перші десятиріччя ХХ ст.

При перекладі українською мовою зберегли вживані у той час наступні скорочення:

- п. – пан;
- пп. – пани;
- й. м. – його милість;
- й. к. м. – його королівська милість;
- й. кн. м. – його князівська милість;
- в. м. – ваша милість;
- в. м. м. пп. – ваша милість милостиві пани;
- й. м. кс. – його милість ксьондз;
- РП-та – Річ Посполита.

Датування подається за новим стилем.

Працюючи над джерелами, слід пам'ятати, що майже всі вони витворені особами вкрай вражими до визвольних змагань українців, а відтак їхня інформація є далеко не об'єктивною й потребує прискіпливого аналізу й співставлення з даними інших джерел.

У підготовці тексту статті її автори виконали наступну роботу: В.С. Степанков підготував методичні поради й текст 1-8 джерел, а В.В. Степанков – текст наступних 9-28 джерел. Загальну редакцію тексту джерел виконав В.С. Степанков.

Тішимо себе надією, що запропонований джерельний матеріал дозволить шановному п. читачу скласти цілісну панораму (зрозуміло, лише у загальних рисах) однієї з найбільших битв Української революції, збагатити уже існуючі знання й використати при розробці вузівської лекції, підготовці до семінарського (практичного) заняття чи уроку, написання студентами курсової, бакалаврської, дипломної й магістерської робіт, а учнями старших класів – наукової роботи у системі МАН.

Для полегшення осягнення сутності проблеми автори пропонують наступний план як один з можливих варіантів (кожен має право вибору на розробку власного варіанту). Й, відповідно, висловлюють поради, які можуть пригодитися у вивченні названих питань зокрема, й теми в цілому.

Пропонований план вивчення теми

1. Причини поновлення воєнних дій.
2. Військово-стратегічні плани українського й польського командування.
3. Початок битви та її перебіг 21-22 вересня. Прибуття татар.

4. Контрнаступ 23 вересня української армії й татар та поразка польської. Панічна втеча останньої з поля бою та її наслідки.

Вивчаючи **перше питання**, слід звернути увагу на дивовижну поміркованість можливих поступок з боку Речі Посполитої, запропонованих у кінці липня 1648 р. польським сеймом депутатії на переговори з Військом Запорозьким, які повністю ігнорували інтереси повсталого народу. Перебіг подій засвідчив, що обидві сторони зайняли непримиренні позиції щодо замирення: польські органи влади, магнати й шляхта зробили ставку на політику «вогню й меча», а повсталі маси – на ліквідацію польського панування, засилля католицизму, кріпацтва й феодального визиску. Відбувалося формування ворожих одна одній армій та підготовка їх командування до воєнних дій.

Розглядаючи **друге питання** важливо вяснити сутність військових планів українського й польського командування. Гетьман Б. Хмельницький, враховуючи відсутність вишкolenної кінноти й очікуючи на підхід кримських і ногайських татар, обрав стратегію ведення оборонних боїв з наступним контракуючим ударом по польській армії. А відтак обрав місце для розташування полків у двох таборах біля містечка Пилявці на обох берегах р. Ікви, залишаючи противнику пагорби й заболочені долини, порослі чагарниками. Польське командування, об'єднавши війська, переоцінюючи власні сили, зробило ставку на блискавичний розгром армії повстанців. Український гетьман вдало скористався таким задумом польських регіментарів і заманив їх на лівий берег Ікви. Слід обов'язково наголосити на пануванні у польському війську чвар серед воєначальників, відсутності дисципліни, безладі, явної недооцінки противника й переоцінки власних сил.

Аналізуючи **третє питання**, доцільно відзначити, що битву розпочали 21 вересня у понеділок із власної ініціативи підрозділи київського воеводи Я. Тишкевича, котрий не узгодив їхні дії з планом командування. Жовніри атакували українців, котрі захищали греблю (переправу) через річку, яка кілька разів переходила з рук у руки. Врешті-решт головнокомандуючий В.Д. Заславський відправив 30 корогв кінноти на чолі з С. Корецьким і С. Лащем в обхід греблі. Віднайшовши брід, вони зайшли у тил українцям, котрі відступили з греблі до основного табору. Цього ж дня точився затятий бій і біля табору М. Кривоноса на лівому березі Ікви. Атаки жовнірів були відбиті, правда, не без втрат для українців.

Оцінюючи наслідки першого дня битви, доречно зауважити, що вони в цілому виявилися успішними для поляків, котрі, взявши під контроль переправу, по-перше, розірвали зв'язок між українськими таборами, а, по-друге, отримали можливість утворення потужного плацдарму для наступу на противника. А відтак упродовж ночі укріплювали її піхотою й гарматами. Для їх захисту

від можливої лобової атаки українців, розташували попереду два полки важкої кінноти.

Слід звернути увагу на заходи Б. Хмельницького, котрий туманного дня 22 вересня працював над зміцненням оборони табору: попереду й позаду викопувалися глибокі рови, що наповнювалися водою з боліт, сипалися вищими вали, а також обсаджувались піхотинцями брід, через який жовніри минулого дня вийшли до греблі. Не можна обійти мовчанкою проведення ним блискучої операції по введенню польського командування в оману щодо чисельності татарської допомоги (5-6 тис. ногайців), котра підійшла пізнього вечора. Довідавшись про її наближення, він розпустив у таборі чутку про підхід хана з 30 тис. вояків. З його відома священик (ім'я якого не збереглося), добровільно пішовши на мученицьку смерть, «потрапив» як захоплений «язик» до жовнірів і на тортурах «зизнався», що ось-ось ввійде до українського табору 30 тис. татар. Для підтвердження цієї інформації, гетьман влаштував надзвичайно гучну зустріч (під постріли гармат і самопалів) союзників. У ночі 23 вересня нові «язики» повідомили польським офіцерів про прибуття орди. З метою підсилення ілюзії щодо їх великої чисельності гетьман наказав частині козаків одягнутися за татарським взірцем. Ці відомості про появу татар викликали велике занепокоєння польського командування, чим вирішив скористатися Б. Хмельницький, котрий прийняв ухвалу ранком розпочати наступ.

Висвітлюючи **останнє питання**, важливо підкреслити, що гетьман обрав дуже вдалий момент для наступу на греблю, а саме: час, коли польське командування розпочало заміну підрозділів, котрі її охороняли вночі. Потрапивши під сильний гарматний обстріл і вогонь із самопалів, жовніри, охоплені панікою, розпочали втечу. Опанувавши переправу, гетьман почав перекидати по ній та заздалегідь віднайдених бродях підрозділи на лівий берег Ікви, котрі підтримали наступ на польські позиції полків М. Кривоноса. Дезорієнтоване й розгублене польське командування виявилось неспроможним перехопити ініціативу й зупинити українців і татар. У другій половині дня стає очевидною перевага останніх, котрі почали з флангів виходити у тил польського табору. Саме успішні дії українців та їх союзників, а не боягузливість поляків, стали основною причиною наростання тривоги й появи панічних настроїв серед них. І цей чинник обов'язково потрібно виокремити. Як слушно зауважував дослідник В. Петрів, «загальна непевність поляків, що дала ґрунт паніці, була наслідком не лише хаосу керування, але і почуттям охопту, яке почуття несвідомо завжди впливає на маси...»².

Кілька разів В.Д. Заславський збирав військову нараду, яка врешті-решт прийняла ухвалу аби кіннота розпочала відходити разом з обозом й піхотою, бо, мовляв, «краще втратити вози і майно, ніж загинути всій Республіці і цвіту Вітчизни нашої»³. У ситуації, що склалася, вона де-факто означала за-

лишення на призволяще обозу, обозної челяді, піхотинців й гармат. Проте й цього плану відступу регіментарі, комісари й інші військові чини не захотіли дотримуватися. Пізно ввечері вони таємно почали залишати військо. Як згодом не без сарказму писав анонімний учасник битви, «безсоромно втекли, бо навчилися, що під порятунком Вітчизни нічого іншого не слід розуміти, як тільки хорошу втечу...»⁴. Після чого розпочалася панічна втеча жовнірів з табору. Варто зауважити, що, довідавшись про неї, гетьман, побоюючись можливої пастки, заборонив воякам вступати до ворожого обозу. Лише отримавши відомості, що жовніри уже добігають Старокостянтинова, наказав його зайняти. До рук переможців потрапили 80-90 тис. возів з майном і живністю, 92 гармати, військові корогви та гетьманська булава В.Д. Заславського.

Оцінюючи значення здобутої перемоги, потрібно акцентувати увагу на його наступних аспектах. По-перше, вона ліквідувала загрозу придушення революційної боротьби у центральних регіонах України; по-друге, сприяла розвитку національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби на теренах Західної України; по-третє, відкрила шлях наступу українського війська до західних і північно-західних рубежів України з метою визволення розташованих тут етноукраїнських земель та їх возз'єднання з козацькою Україною.

Стисла характеристика документів добірки запропонованих джерел

Документ №1 (інструкція польським комісарам про умови перемир'я з Військом Запорозьким кінця липня) дозволяє збагнути максимально можливі поступки польського уряду і сейму Війську Запорозькому для припинення воєнних дій.

Документ №2 (лист Б. Хмельницького від 6 серпня до хотимизького воеводи С. Болховського) є важливим для осягнення позиції гетьмана щодо можливого укладення угоди з Річчю Посполитою. За обставин проведення польськими підрозділами каральних акцій він не бачив перспектив замирення з нею.

Документ №3 (лист подільського судді Л. М'ясковського від 20 серпня до невідомого) є унікальним про розгортання опришківського руху у подільському Подністров'ї, сформування повстанцями 6-ти корогв і початок їх наступу на Кам'янець-Подільський.

Документ №4 (лист Б. Хмельницького від 19 серпня до польських комісарів) висвітлює згоду гетьмана на проведення переговорів з польською комісією А. Кисія в Старокостянтинові та його вимогу не наближатися польському війську.

Документ №5 (лист шляхтича С. Гурського від 5 серпня до невідомого з табору під Чолганським Каменем) зберігає цінну інформацію про бойовничі настрої польського війська, зосередженого під Чолганським Каменем.

Документ №6 (лист невідомого до невідомого 14 вересня) подає відомості про намагання князя І. Вишневецького й значної частини сенаторів і панів зірвати переговори й розпочати воєнні дії.

Документ №7 (новини про Хмельницького) характеризує І. Вишневецького як непримиренного противника укладення угоди з Військом Запорозьким.

Документ №8 (лист галицького стольника А. М'яковського від 23 вересня з Варшави до біскупа познанського) містить вельми цікаву інформацію про об'єднання польських військ 13 вересня, їх чисельність, ухвалу регіментарів та І. Вишневецького припинити трактати з Військом Запорозьким й вирушити у похід для його розгрому. Водночас промовляє про потужний рух опришків у Поділлі, масове повстання поспільствай загрозливу ситуацію для польського війська.

Документ №9 (обозний щоденник польського війська з 12 по 19 вересня) дозволяє визначити маршрут наступу поляків, час оволодіння Росоловецькою переправою й Старокостянтинівим, а також в'яснити зміст свідчень полонених козаків і повстанців. За його даними, польське військо 19 вересня мало зупинитися в 4 км від табору Б. Хмельницького. Він розкриває заходи останнього з метою заманити противника під Пилявці.

Документ №10 (лист 18 вересня¹ підчасного коронного до підканцлера) є найважливішим джерелом для вивчення перебігу бою за Старокостянтинів. Вміщені у ньому відомості підтверджують існування в українського гетьмана плану захоплення польського командування до прибуття під Пилявці (залишення вільною переправи під Россолівцями, відступ старокостянтинівської залоги тощо).

Документ №11 (відомості 18 вересня з обозу) констатує перебування Б. Хмельницького у Пилявецькому замку.

Документ №12 (лист 19 вересня з обозу за Костянтинівим) проливає світло на тактику Б. Хмельницького й безлад серед польського командування і шляхти.

Документ №13 (новини 20 вересня з польського генерального табору) є одним з найповніших джерел про місцезнаходження українського гетьмана під Пилявцями та його стратегічні плани.

Документ №14 (опис Є. Сіцінським рештків пилявецького замку) дозволяє нам скласти більш-менш точне уявлення про вигляд і забудову пилявецького замку, в якому під час битви знаходився командний пункт Богдана Великого.

Документ №15 (лист 29 вересня брацлавського воєводи А. Кисіля до примаса і станів Речі Посполитої про пилявець-

¹ Дата, вочевидь, помилкова. Зі змісту документу складається враження, що листа написано 15 вересня

ку поразку) є одним із найоб'єктивніших джерел про причини зриву переговорів з Військом Запорозьким й перебіг боїв 23 вересня з підрозділами табору М. Кривоноса на лівому березі Ікви й біля переправи – на правому.

Документ №16 (донесення 23 вересня ротмістра Заборовського невідомому) має найціннішу інформацію про перебіг боїв за переправу 21 вересня, бо власне його автор був їх учасником.

Документ №17 («Пилявецький щоденник») засвідчує існування безладу серед вищих польських урядників, сановників і воєначальників у справі формування війська, керівництві ним і веденні боїв під Пилявцями.

Документ №18 (новини з погрому обозу польського війська під Пилявцями) подає цікаві подробиці про настрої шляхти у польському війську, взаємовідносини серед його воєначальників, панічну втечу жовнірів.

Документ №19 (лист 24 вересня від Подостежі до аноніма) збагачує дані інших джерел про бій 21 вересня з підрозділами М. Кривоноса на лівому березі Ікви й перебіг битви 23 вересня.

Документ №20 (щоденник помилок їх мм.пп. регіментарів під Пилявцями) подає перелік прорахунків (на думку його автора), яких допустилися воєначальники у боях під Пилявцями.

Документ №21 (лист В.Д. Заславського від 8 жовтня до воеводи краківського) створений головнокомандуючим польської армії невдовзі після Пилявецької поразки, а відтак має чимало відомостей, які дозволяють уточнити дані інших джерел про хід Пилявецької кампанії польської армії. Деякі з них не потрапили до згодом написаної ним «реляції» (див. док. №22), а тому є унікальними.

Документ №22 (реляція В.Д. Заславського про поразку під Пилявцями) є найоб'ємнішим джерелом написаним учасником битви. Так як його автор був головнокомандуючим, то йому надходила важлива інформація про перебіг кампанії. Безперечно, попри намагання В.Д. Заславського виправдати свої вчинки, вона є вельми цінною для істориків, котрі вивчають цю подію.

Документ №23 (літопис Самовидця) подає важливі дані про відступ польського війська з-під Пилявець. Це єдине нарративне джерело, створене українцем, котрий, ймовірно, взяв участь у цій битві на боці повсталих.

Документ №24 (спомини литовського канцлера А.С. Радзивілла) підготовлений одним із найрозумніших політиків Речі Посполитої. У ньому вельми критично характеризуються керівництво польської армії та настрої у ній шляхти й офіцерів.

Документ №25 («Війна домова з козаками...» С. Твардовського) написаний відомим польським поетом і жовніром, котрий брав участь у боях з українцями у середині XVII ст.). В ньому міститься багата інформація, що додає нові штрихи до відтворення панорами Пилявецької битви.

Документ №26 («Історія панування Яна Казимира» В. Коховського) становить собою фрагмент першої у польській історіографії праці, присвяченої висвітленню історії Польщі кінця 40-х – початку 70-х років XVII ст. Її автор, будучи три-валій час жовніром, добре розумівся на військовій справі, а відтак спромігся відтворити перебіг битви, правда, не без помилок. Тому використання матеріалу потребує особливо критичного аналізу й співставлення з іншими джерелами.

Документ №27 («Віршована хроніка» аноніма) відзначається образним описом польського війська та його втечею з-під Пилявець до Старокостянтинова.

Документ №28 (Літопис С. Величка) цікавий з огляду бачення цієї битви козацькою старшиною у першій чверті XVIII ст. С. Величко стисло виклав її хід на основі козацьких переказів та праці С. Твардовського «Война домова...».

Примітки:

1. Див.: Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького 22-24 вересня 1995 року. – Стара Синява, 1995. – 153 с.; Пилявецька битва. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями). 19 вересня 2008 року. – Хмельницький, 2008. – 330 с.; Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині», присвяченої 365-річчю Пилявецької битви. – Хмельницький, 2013. – 248 с.
2. Петрів В. Стратегічні операції Богдана Хмельницького під час війни 1648-1649 років (Історико-психологічний нарис) / В. Петрів // Військо України. – 1993. – №7. – С. 84.
3. Бібліотека музею Чарторийських (Краків). ВР, спр. №143, арк. 179; №398, арк. 86; №2576, арк. 260; Документи о Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 120, 136, 149-150.
4. Бібліотека польської академії наук (Курнік). ВР, спр. №991, арк. 391-392; Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР, спр. №90, арк. 9 зв.

Документи:

№1

1648. – кінець липня. – Регест¹ інструкції польським комісарам про умови перемир'я з Військом Запорозьким

Комісари у супроводі 2-х тисяч жовнірів мали з'явитися до Києва 23 серпня й упродовж двох тижнів вести переговори. Вони отримали повноваження домагатися від Війська Запорозького наступного:

¹Регест – короткий витяг з джерела, що передає його зміст.

- звільнення усіх полонених;
- повернення захопленої артилерії;
- відмови від угод укладених з татарами;
- не приєднання до жодних союзів ні у Короні, ні за її межами;
- об'єднання з військами Корони у випадку їх походу проти ворогів;
- не завдавати жодної шкоди Кодаку, в якому завжди перебуватиме польська залога;
- видачі усіх проводирів повстанських загонів, одна частина яких мала бути покарана у Києві, а інша – у Варшаві;
- негайного припинення війни й недопущення витворення козаками «уділу» чи скасування влади Речі Посполитої «над (її) володіннями».

Водночас комісари мали обіцяти:

- вивчити козацькі прохання;
- надати свободи Війську Запорозькому відповідно до умов Кумейської, Переяславської чи Куруківської комісій (у залежності від позиції козаків);
- скласти козацький реєстр після досягнення угоди.

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965. – С. 94-95).

№2

1648. – 8 серпня. – Витяг з листа Б. Хмельницького до хотмизького воєводи С. Болховського

[...] Погляди́мо якую комісію схотят з нами міти: там оттул, с Пулщі пишут до нас, просячи о мир і о вгду, а тут по ближних городох, где наша Рус православній християни живут, імаючи стинают і розмайтиї муки задают і попув, духовних наших, на паль збивають, чого нехай тилко сам Бог се вжалуєт. І не сподіваємся, жеби за таким їх ділом муг бити мир межи нами [...].

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / урядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 65).

№3

1648. – 20 серпня. – Витяг з листа з Кам'янця-Подільського подільського судді А. М'яковського до невідомого

[...] У минулий понеділок, рано, нас раптово сповістили про те, що вже 6 полків з боку Бару переходять Медобор[и] і вже тут, з цієї сторони Кам'янця, вирізають, забирають стада [худоби] біля Великої Могили. Все, що живе, кинулося до коней, до квартир, до брам, подібно як під час нещасливої паніки на Цецорі. І ледве опівдні відкрилася причина тривоги: що не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 корогв вчинивши, подністриянське хлопство опришкове так дуже сильно загрожувало

селах, що тут, з цієї сторони Медоборів, позабирали всі стада й худобу. Вони плюндрують міста й містечка, ляхів, як урядників так і підданих з дітьми, тиранськи мордують. Старому пану Гонсьоровському шию втяли у Китайгороді, а також у Студениці, Дунайгороді (Дунаївцях – В.С.), Ступинах, Балині вже собі узурпували абсолютне панування. Ми уже хотіли не чекати, а відступати далі табором [...].

(Державний архів у Кракові, спр. №41, арк. 177).

№4

1648. – 19 серпня. – Витяг з листа Б. Хмельницького до польських комісарів

[...] А щодо комісії, як ви в.м. пани зволите писати, щоб ми місце зустрічі призначили, то, порадившись з їх м.п. послами в.мм. панів, як і раніше за Костянтиновим охоче, в.м.м.п., чекатимемо. Дай Боже, щоб з милостивої ласки і старань ця зустріч щасливо і якнайшвидше відбулася. У своєму листі ваша вельможність зволите нагадувати про те, щоб обидва війська стояли здалека одне від одного. Це правильно, і раніше комісія так відбувалася, а не з великим почтом, як в.м.п. обіцяли. Власне, я під Костянтиновим найбільше хотів би зустрітися, де зблизька ми порадимося і домовимося між собою, як все найкраще має бути [...].

(Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К., 1961. – С. 67).

№5

1648. – 5 вересня. – Витяг з листа шляхтича С. Гурського до невідомого

Нашого війська прибуває щоденно, надія в Господу Богу, що як тільки воно збереться, то вчинить щось добре. Пан Кисіль на цьому тижні убезпечує нас миром, що мають завершитися переговори, але надія слабка, надійніший мир ми укладемо собі шаблею. Хоч би й не прибуло до нас більше війська, рушимо проти цього гультяйства, маючи надію в Богу, що ці зрадники дістануть свою платню [...].

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / упорядник: док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т.1: (1648-1649 рр.). – С. 148).

№6

1648. – 14 вересня. – Витяг з листа невідомого до невідомого

14 вересня. Прийшов лист від князя й.м.п. руського воеводи (І. Вишневецького – В.С.) під датою 30 серпня до й.м.к. арциєпископа (...) Скаржитесь на затримку, котра діється в мирних переговорах, через що втрачається час для воювання

і має бути тяжча і довша війна потім, коли на допомогу ворогу прийдуть татари [...].

(Мищик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 303).

№7

1648. – кінець серпня – початок вересня. – Витяг з новин про Хмельницького

[...] Побоювався найбільше (Б. Хмельницький – В.С.) князя й.м. Ієремію Вишневецького, котрий жодним чином не хотів погоджуватися на те, аби мала Річ Посполита давати добро на трактати про мир зі своїми хлопами й підданими. Й інших велика частина сенаторів і панів схиялася до того, що краще їх втихомирювати війною і шаблею, ніж проханнями чи переговорами.

(Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. №189/11, арк. 143).

№8

1648. – 23 вересня. – Витяги з листа галицького столяника А. М'ясковського з Варшави

[...] Майже все військо зібралося дуже добре і в порядку, так що сміливо могло б вчинити бій з оттоманським цезарем, бо уже було його у наявності 30 тисяч, а в декількох милях¹ ще знаходилися великопольські корогви і п. воевода берестейський, і п. Пшиемський, і люд королевича Кароля, і мазовецькі корогви й інших кілька тисяч ще не дійшли. Але щодня по кілька корогв входило до обозу (...) Їх милості князя, тобто воеводи сандомирський і руський, забувши і пробачивши взаємно свої образи, помирилися між собою. 13 вересня війська їх об'єдналися (...) Пп. регіментарі, всі троє зустрівшись із князем Вишневецьким й іншими його колегами та обмінявшись вітаннями, в'їхали до табору, де впродовж двох годин до обіду провели приватну нараду, на якій ухвалили вирушати проти неприятеля і дати йому, не поспішаючи, битву.

[...] Хоча п. воевода брацлавський обнадіював ще стосовно переговорів і миру й обіцяв між військами трактувати, але не знаю, чи його вже будуть слухати, відчуваючи свою силу.

[...] Вся сама Русь по саме львівське передмістя поголовно піднялася на повстання. Гусятин, Сатанів, Скалат, Зіньків й інших дуже багато місць захоплені опришками й пограбовані; на Львів зуби гостять, в якому не має і 300 піхотинців, чи не набереться наша столиця страху (...) Зрозумієш, в.м.в.м.п. для війська нашого небезпеку, яке знаходиться наче у матні,

¹ Польська миля складала бл. 7,5 км.

звідусіль оточене противником, бо вже ворогом, котрий взяв Сатанів і Скалат, відрізано тил війська [...]

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 124-125).

№9

1648. – 12-19 вересня. – Регест обозового щоденника

12 вересня від шести полонених дізналися, що Б. Хмельницький «хоче підступити з військом до Старокостянтинова і захищати переправу під Россолівцями».

13 вересня табір зупинився на Корчівському полі.

14 вересня переправилося військо під Россолівцями. В другій половині дня було зроблено спробу оволодіти Старокостянтиновим, але козаки «сильно» відстрілювалися з шанців.

15 вересня, дізнавшись, що козаки залишили Старокостянтинів, жовніри зайняли місто.

16 вересня з табору втекло два українських полонених.

17 вересня табір залишив околиці міста й пройшов «півмилі». Стався бій між польським й українським роз'їздами.

18 вересня табір залишався на місці, бо не встигли переправитися вози.

19 вересня табір вирушив у похід з метою зупинитися в «півмилі» від неприятеля.

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. – К., 1965. – С. 113-115).

№10

1648. – 18 вересня¹. – Витяги з листа підчасного коронного М. Остророга до підканцлера

[...] Так складалося, що до ворога підійти інакше ми не могли, як лише через Костянтинів, а до Костянтинова були тільки одна переправа на Россолівках. Всі були того розуміння, що ворог цю переправу захищатиме, тому доручили мені, котрий попереду ходить, направитися до тієї переправи і, якби спромігся, прогнати звідтія ворога (...) Було всього до п'яти тисяч люду і 6 гармат. З цим усім прибули до Россоловець, не застали ворога й опанували ту переправу, в дві милі від Костянтинова, в якому 4 чи 5 тисяч козаків. Посилав й.м.п. хорунжий коронний людеї своїх кількасот з паном Чаплінським чоловіком рицарським, вивабити ворога, котрий вийшов було трохи. Але, помітивши людеї, відійшов одразу ж до міста, втративши на герцю кількох своїх й одного живцем. Від якого ми довідалися наскільки велика залага у потужному місці і до якого (був) лише один доступ; не годило-

¹ Дата, вочевидь, помилкова. Вірогідніше всього листа було написано 15 вересня.

ся штурмувати його, не бажаючи втрачати людей, допоки не з'їхалися інші їх м. Вважали за доцільне послати на інші переправи, тобто до Геровців чи Кузмина і вже звідти рухатися до неприятеля. Тим часом підійшов з людьми своїми й.м. пан хорунжий коронний під місто; прибув і й.м. пан воєвода руський, котрий також підступив до міста. Почали герцями і звуками труб людей своїх викликати ворога. Прибувало для цього чимраз більше охочих. Пішли їх мм. пани сенатори: всього зібралось за дві тисячі людей і підійшли під саму браму. Але вороги трималися свого місця у ровах при кобелинах¹ й густою стрільбою відстрелювалися без шкоди з ласки Божої для наших (...) ворог (...), взявши нашого язика, від якого довідався про військо, досконально тримався при фортеці і ніч теж надходила (...) Тому мусіли відкласти до наступного дня.

[...] Але пан Бог всемогутній пустив такий страх ворогу в очі, що в ночі з такої міцної фортеці втекли, залишивши нам всі переправи вільними і місто при цьому, біля якого напевне були б забавки, крові і часу довелося б втратити багато, коли б ворог захотів боронитися.

[...] Те язики розповідають, що ворог переправився через річку, яку називають Ікавою: там при хитрощах добрих став. Чи думає далі відступати, побачимо, що буде робити. Те нас дуже турбує, що хоча цей ворог відчуває наше військо над собою, проте, одначе, в тилу показується багато бунтівників. Так на Волині зібралось дуже багато їх, тут же на Поділлі біля Яворова (?) і в Русі вже біля Теревовлі [...]

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S.196-197).

№11

1648. – 18 вересня. – Витяг із відомостей з обозу

[...] Перебуває Хмельницький у замочку в Пилявцях, військо – по полях пилявецьких у півтора милі від нашого війська [...].

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 198).

№12

1648. – 19 вересня. – Витяг з листа з обозу за Костянтиновим

У нас тепер розпочинатиметься війна. Військо згромадилося, думає завтра наступати на ворога, котрий під Пилявцями підготувався до нашого прибуття, маючи ліси, всіякі хитрощі і важкі для нас переправи (...) Комісарів сила, ради мало, суперництво велике й приватні (незгоди). Ворог при викрута-

¹ Кобелина – дерев'яна конструкція, часто зроблена з дерев'яних загострених пальч чи гіяк, якими закладали брами і дороги для перешкоджання проїзду.

сах великих, згромаджує величезну кількість хлопства, на всі сторони вислав хлопів бунтувати. Татар щогодини орди великої сподівається, хоче війну не завершувати, але проводити її тривалий час і таку диспозицію зайняв, що наше військо досить солідне й величезне легковажить, у поле виходити не хоче. Мусимо на нього наступати, у 2-х милях перебуваємо. Завтра, тобто 20 цього місяця, приступимо [...]

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 198-199).

№13

1648. – 20 вересня. – Витяг із новин з генерального табору коронних військ

[...] То тепер сказали ці в'язні, що Хмельницький не дасть битви в полі, доки не прийде орда, щодня сподіваються її приходу, котра вже переправилася, кажуть, що її понад 20 000. Хмельницький своїм табором стоїть під містечком Пилявцями, що у трьох милях від Костянтинова, там є оборонний замочок і сам Хмельницький стоїть у ньому, укріпив його, маючи сто гармат і все необхідне, війська ж має сто і кількадесят тисяч. Ці в'язні так сказали, що [Хмельницький] покладає надію на орду. Нашого війська є близько сорока тисяч і гарного, якби тільки була голова до управління ним, але що сьогодні ухвалять пани регіментарі, то завтра вчинять інакше; існує ненависть між їх мостями [...]

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упорядник: док. іст. наук, проф., протоієрей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т.1: (1648 – 1649 рр.). – С. 159).

№14

Витяг з праці Є. Сіцінського про замок у Пиляві

[...] Пилявський замок містився на правому південному боці річки Ікави або Ікви, що розливається тут наче довгим ставом і ділить поселення на дві частини. Тут на «Тогобічнім березі», коло самого берега ставу стоять руїни двох башт і будинку між ними з брамою. Як можна помітити з тих решток замку та з малопомітних валів і ровів, замок був квадратний у плані. Довжина боку приблизно 50 метр. Вся площа замку займала більше-менше $\frac{1}{4}$ гк.

Який був замок – дає нам уявлення той західно-північний бік замку, що зберігся до наших часів. На рогах того боку ще є мури двох п'ятигранних башт; між ними мури двохповерхового будинку завдовжки 50 м. і завширшки 10 м. По середині довжини того будинку була в'їзна брама з ганком. Зовні стіни того будинку не мали вікон, а тільки амбразури на середині висоти (по 3 з кожного боку брами), а вверху і внизу стрільниці. П'ятигранна башта на північно-східньому розі була трьохповерхова з четвертим підвальним поверхом, який

виступає ширше від трьох горішніх поверхів. Кожен поверх мав п'ятигранне склепіння. Стінка кожної гранки башти має в середині 4 м. довжини, крім одної, що прилягала до рогу замку і має завдовжки 5-7 м. У двох горішніх поверхах були вікна, а в долішньому поверсі амбразури й дуже вузькі стрільниці (ширина зовні 8 см. при висоті в 20 см.).

Друга башта збереглася гірше; вона також була трьохповерхова і п'ятибична.

На двох інших рогах замку були теж башти, а між ними мурі, але ж ні башт тих, ні мурів тепер нема. На місцях їх тепер городи селянські та школи.

(Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історико-археологічні нариси). – К., 1928 // Пилявецька битва. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України» (до 360-річчя битви під Пилявцями, Хмельницький, 2008. – С. 323).

№15

1648. – 29 вересня. – Регест листа 29 вересня воєводи брацлавського А. Кисія до примаса і станів про Пилявецьку поразку

Є дві справи, на які мусить нарікати Вітчизна. Перша, чому доручена мені комісія провалилася й друга, чому зібрані нею сили розпорозилися? Щодо першого, то комісії ніхто не підтримував, її завершення ніхто не хотів. Слід зважати й на те, що «увесь плебс залишався затятим, з якого сформувалося друге й третє військо незрівняно більше від війська Хмельницького, внаслідок чого вже не плебс був у підпорядкуванні Хмельницького, але Хмельницький залишався у підпорядкуванні цієї величезної маси». Воднораз, коли вів переговори з Б. Хмельницьким про мир інші вчиняли напади роз'їздами, тому знову піднялося повстання й козацький гетьман втратив довіру «до мене». Коли ж військо Речі Посполитої вирушило, намагався ще домогтися замирення й уникнути «страшної війни». І хоча велика частина хотіла цього, переважили ті, хто «гаряче закликав наступати на ворога».

Під Костянтинівим на військовій раді обговорювали питання чи продовжувати наступ на ворога. Дотримувався думки, що, зважаючи на силу противника, його хитроці й можливість появи орди, слід зупинитися табором під містом й навести ворога на свої фортелі (викрутаси), а не нападати на нього. Коли ж підійшли до ворожого війська, не знайшли належного місця для обозу. На Пилявці тричі брали і втрачали «одну греблю й шанець на ній». Довелося кіннотою очищати береги, переправивши її під ворожим вогнем. У середу повідомили, що козаки всіма силами виходять в поле (це з табору М. Кривоноса – В.С.). Військо почало виходити охоче і «мій

полк» стояв прямо перед «чолом» козацького табору. Один з комісарів без дозволу головнокомандуючого наказав моїм 4 корогвам атакувати ворога. Я хотів їх затримати, але не зміг наздогнати. Так розпочалася битва. З одного боку наступав воевода руський, з другого – хорунжий коронний. Потиснули ворога, правда, не без нашої шкоди. Тоді знову велика кількість козаків і татари перейшли в наступ й змусили наших відступити. Точилася битва і на протилежному боці переправи. У подальшій битві військо наше «втратило серце» й на полі залишилася ледве його половина. Проведена «рада на конях», що чинити далі. Ухваляли відступати табором з піхотою, а кінноті вести боротьбу з татарами, аби відірвати її від козаків. Проте в ночі й.м.пп. «вирушили кіннотою, залишивши усіх і табір».

(Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 203-207).

№16

1648. – 23 вересня. – Витяги з донесення ротмістра Заборовського аноніму

У цій битві за переправою під Пилявцями (23 вересня – В.С.), коли цей зрадник Хмельницький став табором у першу середу під (?) Маркусею, було розбито наш полк Сандомирського воєводства, де, маючи військо, нам не могли допомогти, бо ми були за переправою і це справді було важко зробити. З нами був і полк Мазовецького воєводства (...) Але, коли вони побачили потужність наступаючого на нас війська, як орди, так і козаків, то, не вступаючи в бій з (...) втік весь мазовецький полк, а ми, небожата, полк Сандомирського воєводства, билися з ними, поки тільки стало наших і кінських сил. А коли вже не могли витримати поганську потугу, решту нас, яку було не розбили у битві, нагнали на цій переправі так, що й татари, доганяючи нас, сікли, а козаки на цій же переправі з пристріляних гармат били наших, бо це було під козацьким табором. Я ще переплив через став, ще й у зброї, дивним способом виніс мене Господь Бог з цієї битви. Тоді з моєї хоругви загинуло під тридцять товариства, не рахуючи пахолоків; там же загинув мій син (...)

[...] У день св. Матвія (21 вересня – В.С.), коли ми наступали на це козацьке військо, коло цієї нещасливої переправи загинуло німців з королівської гвардії з двісті, знову ж цієї переправи відбити не могли. Пан регіментар, спостерігши, що піхота не може відбити цієї переправи, відправив князя Корецького з його полком і з ним Лаща на той бік переправи. Я теж пішов з ними і зі своєю хоругвою на ту сторону, біля тих вод і боліт ми обходили (...) з дві милі; вийшли напроти козацького війська, як кінноти, так і козацької піхоти (...) наші з ними, всій кінноті дали відсіч. Я простував зі своєю хоругвою до козацьких окопів, а зі мною й друга хоругва пана

Русиновського, звідти ми вигнали кілька тисяч козацької піхоти і зразу ж забрали у них гармати над самою переправою, переслідуючи їх з шаблями аж під самий козацький табір; все це діялося на очах всього нашого війська. Коли б нам було зразу ж дано підкріплення, то ми були б і в козацькому таборі. Через півгодини до нас переправилося кілька тисяч нашого війська з частиною артилерії на тій переправі, котру ми відняли [...]

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр./ Упорядник: док.іст.наук, проф., протоіерей УПЦ Київського патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т.1: (1648-1649 рр.). – С. 163).

№17

1648. – вересень. – Витяги з «Пилявецького щоденника»

[...] Тоді фортуна посприяла їхнім замислам з волі нашого Богу, бо цнотливий Хмельницький дав час провести конвокаційні ради, де тріснув отруйний нарив. Справа в тому, що тоді вони вільними своїми голосами нарobili багато комісарів або бакалаврів, а в разі незгоди з ними погрожували сказати «не дозволяю». Врешті й присягою зобов'язали їх, щоб вони (регіментарі) в усьому слухалися бакалаврів. Кожний пхався до цього уряду, прагнучи хоч трохи охопити слави, а інший, ще будучи п'яним від материнського молока, вчинив конвокацію, прибули комісари, прибули хорутви, щоб уже йти в поле проти ворога. Пише гетьман універсали, просить заради любові до Вітчизни, наказує своєю владою, призначає місце збору війська до табору під Глинянами. Але одні з цих обминають регіментарів, порушуючи волю Вітчизни, другі повільно йдуть, дискутуючи при своїх столах, кажучи: «Не буде нами цей командувати, хай пильнує Львова з вірменками, а ми, зібравшись, візьмемо собі іншого гетьмана (...)»

[...] Покинувши те місце (під Старокостянтинівим – В.С.), де стояв табір у суботу, поширюючи тривогу (?), ламаючи (?) порядки, бо це ж відомо кожному, йде до недільного табору, вже веселого, бо два комісари, про котрих не згадую, підігріті вином, присяглися за 24 години захопити козацький табір (...) Тоді ми йдемо під Пилявці в день святого Матвія. Гетьман бачить (...) ворожого табору, хоче тримати свій табір у належному порядку, дати артилерії добре місце для нападу на ворожий табір. Але один воевода старий літами та молодий розумом (Я. Тишкевич – В.С.), наступає на переправу зі своїми людьми (...)

[...] Думка зупиняється й дрижить рука, щоб описати середню (?) (мабуть, середову – В.С.) битву, котра, можна сказати, була чином не рицарських людей, а швидше натовпу. Останній, не слухаючи гетьманів, не дивлячись на порядок, ставав без наказу полками, де який полк хотів. Даі трапилася дорога і хто хотів, той вискакував на герць, не зважаючи на волю гетьманів. Правда, спочатку, доки не наступила потужні-

ша орда, більш-менш щастило нашим і вони взяли в полон кількох «язиків». Потім ж після наступу орди і після того, як не було дано допомоги, бо цю допомогу одні не хотіли давати, другі не вийшли в поле, довелося нашим відступити з поля битви [...]

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Упорядник: док. іст. наук, проф., протоіерей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т.1: (1648 – 1649 рр.). – С. 168-170).

№18

1648. – Кінець вересня – початок жовтня. – Регест новин з погрому обозу війська польського під Пилявцями

Упродовж кількох тижнів вожді, уповноважені Річчю Посполитою, нічого не робили в таборі, сперечаючись за свою першість. А їх було 7 воєвод, 5 каштелянів і 16 старост, котрі не погоджувалися спільними силами вдарити на козаків.

21 вересня з обіду мав розпочатися бій зі згоди всього війська й І. Вишневецький дуже добре вишикував військо, котрий мав особливу ненависть до козаків. Однак окремі воєначальники й пани руські радили не наступати на них, бо, мовляв, «яка то радість з того буде, коли ж хлопів своїх повбиваємо». Після чого розїхалися з війська. 22 вересня мали місце кінні сутички. Близько 1-ої години ночі одержали звістку, що з'явилося 30 тис. татар до козаків, котрі у своєму таборі з цієї нагоди вчинили велику стрілянину, яка тривала 3 години. У «нашому обозі», вважали, що то вони між собою б'ються, а про «татар нічого не знали».

23 вересня стало військо у великому безпорядку, бо, «що панок, то хотів бути гетьманом і не там ставав, де йому наказували, а там, де йому хотілося». Побачивши такий наступ противника (козаки били жовнірів спереду, а татари з флангів і з тилу), воєначальники забрали військо з поля бою. Самі ж, залишивши табір з візниками й пахолками (слугами), «безсоромно втекли, бо того навчилися, що під порятунком Вітчизни слід вважати не що інше, як добре втікати». Спостерігши таку втечу, «татари й козаки подумали, що це наші здійснюють певний стратегічний маневр або ж відводять військо, щоб, коли б ті почали грабіж, напасти на них. І так продовж двох годин не наступали на обоз. Лише побачивши, що короги уже далеко відійшли, з криком впали до обозу і в ньому захопили все майно».

(Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР, ф. 5, спр. №189/11, арк. 149-150).

№19

1648. – 24 вересня. – Витяг з листа Подостежі до аноніма

[...] Стояв обоз Хмельницького під Пилявцями і наш тут же біля нього на добрий постріл з гармати. Став на поганому місці, неукріплений, на пагорбах і між пагорбами. В ньому не можна було захиститися, коли б військо наступало в кіль-

ка десятків тисяч. Дали битву на двох полях. Неосязним для ока вийшло козацьке і татарське військо, яке йшло на стрільбу як мурахи. Наші, допоки могли, ганялися з ними. З одного боку, вони припирали наших до табору, а з другого боку – за греблю нещасну з-за переправи (яка менше була нам потрібною), яку у козаків двічі відбирали і гармати також відбирали і лише за третім разом (...) здобули наші ту греблю і пару гармат, до яких додали дві і шанець всипали й піхотою обсадили (...) 23 вересня, у середу, біля цієї гребельки знову почалася битва, що тривала годин три чи чотири. На полудень козаки знову цю гребельку отримали і корогви розбили, котрих мало що втекло. Одних побито, інші потопилися в ставу; і піхоти полягло багато, не знаю скільки їх повернулося [...]

(Бібліотека музею Чорторийських. ВР, спр. №143, арк. 127-128).

№20

1648. – Кінець вересня. – Регест зі щоденника помилок їх мм. пп. регіментарів під Пилявцями

Весь наш порятунок полягав у швидкості ведення воєнних дій з противником, не чекаючи його об'єднання з татарами. А пп. регіментарі надарма витрачали час. В обозі не існувало жодної дисципліни, жодного авторитету вождів. Була ухвала зупинитися біля Костянтинова, щоб «ворог погнався на наші хитрощі, а не ми на його». Проте й.м.п. гетьман (В.Д. Заславський – В.С.) боявся, «щоб цього маєтку не спустошили», тому було наказано просуватися у напрямку ворожого табору. Підійшли близько до нього, проте не обрали хороше місце для табору, що розташовувався на шести горах «і захищати його біло неможливо». Зайнявши у понеділок переправу, не насипали хорошого валу, а викопали лише звичайні рови, що стало помилкою. Коли в середу під час заміни кінних підрозділів на правому боці переправи 600 гусар потрапили в оточення, то, замість того аби битися, почали втікати. «А внаслідок того, що по греблі важко було бігти, бо піхота, побачивши, що гусари втікають, теж саме вчинила на греблі, кіннота змушена була втікати через став, де багато втопилося, інші полягли від ворожих рук (...)»

Лише тоді, коли ворог вийшов у поле, у нашому таборі затрубіли тривогу, з якою ніхто не рахувався, бо часто, й до цього трубіли, хоча не існувало небезпеки. Тому спочатку вискочили корогви п. воеводи київського, а потім й інші, але без «всякого порядку» і як кожний з них хотілося, «так і билися». Коли настала ніч, провели нараду. На ній ухвалили, щоб «з табором і гарматами відірватися від черні, а поки всі війська мали залишатися у полі. Для побудови цих військ офіційно призначили й.м.п. воеводу руського». Проте надійшла звістка, що деякі «пані гетьманські», порадившись, забравши коней,

пішли геть з обозу чим налякали ще більше військо. Тим не паче, ми мали прямувати до Костянтинова «шиком табором». Проте пани гетьмани вирушили в дорогу, не очікуючи на табір. Переправлялися всю ніч біля Костянтинова.

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1954 гг. – К., 1965. – С. 131-133).

№21

1648. – 8 жовтня. – Регест листа (В.Д. Заславського) до воєводи Краківського

Нарікає, що з нього намагаються зробити винуватця поразки армії. Саме тому й вирішив викласти в листі справжній перебіг подій. Під Чолганським Каменем об'єднався з воєводо руським і провів нараду з комісарами, яких було 18, й іншими особами з питання, де розташувати обоз. На ній висловлювалися різні міркування. Більшість наполягала на якомога швидшому зближенню з ворогом, хоча він пропонував зупинитися табором від Костянтиновим. Вирушили до міста, де стали на другий нічліг. Козаки його залишили і Костянтинів добре піхотою і муніцією ми зміцнили. Обозом зупинилися у милі за ним. Знову зібрав нараду, на якій висловив міркування аби в цьому місці «обоз був уфортифікований», який з двох сторін сама природа захищала болотами. Його підтримали воєводи подільський, київський і брацлавський, котрі схилилися до продовження трактатів. Проте більшість на лише комісарів й полковників, але й жовнірів виступили проти, тому відібрали в А. Кисіля листа до Б. Хмельницького, засвідчували ненависть до нього. Залунали крики негайно вирушати проти ворогів, бо якщо тхір не захоче, то «оберемо собі наших гетьманів». Тому змушений був дозволити обозу просуватися далі.

Обрати місце для обозу доручив п. підчашому, котрий визначив його на шести горах. 21 вересня підійшли сюди під ворога, а вози ще рухалися за нами. І в цей час воєвода руський з кількома десятками жовнірів розпочав герці за непотрібну нам гребельку, що закривала нам шлях (?) до води. Борьба точилася довго і нарешті корогви захопили її. У вівторок опустився густий туман, який перешкодив воєнним діям. Захоплений на герцях піп оповів о великий орді в 10000 (вочевидь, помилка – В.С.), що йде з солтаном. Ця звістка призвела до того, що «примерзла охота наша. Жовнір силою ворожою наляканий, а ще також з погляду страшної допомоги, опустив руки і всі задуми повернув до втечі». Воєвода київський і воєвода руський наступного дня з кількома корогвами без ладу кинулися на ворога, але Бог «швидко їх гарячі серця налякав і охолодив». Комісари прийшли до мого намету з тим, аби цього дня з військом відступити до Костянтинова. І в цей час повідомили, що ворог виходить до бою. Почали військо виводити в поле. Але

знову воевода київський з кількома корогвами кинувся на ворога, не знаючи про татар. Проте нічого не вчинили і зазнали великих втрат. Наказав кільком корогвам піти їм на допомогу, але жовніри не хотіли щиро битися, більше спину показували. На тому боці переправи зазнали великих втрат жовніри воеводи сандомирського й старости стобніцького й ніхто не хотів прийти їм на допомогу, хоча кілька разів наказував вирушати туди. Мусіли відходити самі з великою згубою для товариства.

Дали знати, що вози підчасного залишили табір і уже в дорозі. Пани комісари, зважаючи на те, що табір закладено не на доброму місці для оборони, вирішили, що слід відступити з піхотою й артилерією табором до Костянтинова. Кіннота мала прикривати його з тилу. Проте кілька полків вийшли не лише за табору, але пішли й мимо Костянтинова. Налякані комісари взяли собі за провідника Байбузу, слугу й.м.п. воеводи руського, почали залишати табір. За ними і я почав відходити, тієї будучи надії, що мали укріпитися від Костянтиновим. Коли ж туди з'явився за кілька годин до початку дня, то нічого там не застав, бо пп. воеводи київський, руський, подільський і староста ломжинський, нікого не чекаючи, поспішили до Збаража, а п. підчасий – до Львова. Я не міг війська затримати ні погрозами, на обіцянками. Тоді разом з п. хорунжим подався до Бродів, а потім до Львова.

(Бібліотека музею Чорторийських. ВР, спр. №143, арк. 175-181).

№22

1648. – Кінець вересня (дата помилока; ймовіріше друга половина жовтня). – Витяги з реляції В.Д. Заславського про обставини поразки під Пилявцями

[...] Ми порадилися там під Чолганським Каменем з їх мм. пп. комісарами стосовно розташування табору й того, чи чекає тут зосередження війська, якого тоді налічувалося лише 14 тисяч чи рухатися далі. І їх мм. вирішили йти далі. Я зробив і це. З'явилися за два дні до Костянтинова (...) Наступного дня, переправившись на той бік Костянтинова вирішив за порадою й.м.п. Осінського, обозного Великого князівства Литовського, розташувати табір між річкою Случ і болотами, маючи в тилу Костянтинів. Вирішили запросити до намету і м.пп. комісарів, і деяких з їх м.пп. полковників. Запропонував їх м-тям аби тут обоз влаштувати і фортифікувати, бо про орду уже мали відомості і перестороги та й військо ще не було зібране. Погоджувалися деякі з нашою думкою, як-то й.м.п. воевода брацлавський, й.м.п. мечник коронний, й.м.п. староста краківський, інші однак як-то й.м.п. воевода берестейський, й.м.п. воевода київський і м.пп. ломжинський і любельський старости й інші їх м. наполягали сильно, аби звичайно йти під та-

бір Хмельницького, бо, мовляв, з таким зволіканням не заженете в.м. того ворога за Дніпро. Інші їх м. говорили, що слід ворога випередити, допоки татарська допомога з ними не злучилася. Рицарство все закидало нам якусь боязнь, погрожувало бунтом, поверненням назад, відмовою від виконання служби, обранням собі нових гетьманів. Довелось поступитися більшістю їх м. з огляду непослуху і рівного (з моїм) їх авторитету (...)

[...] Не встигло ще військо зупинитися (21 вересня – В.С.) і не встиг ще наш обоз розташуватися, як й.м.п. воєвода київський, не очікуючи на гетьманські розпорядження, взявши з собою кількесот піхотинців і драгун зі свого полку, розпочав сутичку з козаками за гребельку, яка відділяла нас від Хмельницького. Спочатку він досяг успіху, взявши гребельку, але ледве там піхота з півгодини побула, як змушена була з великими втратами відступити. Оскільки не потрібно було давати ворогу піднесенню його духу, направив туди кілька сотень драгун. Децю пізніше підійшла туди гвардія блаженної пам'яті Осінського, які підтягнули туди декілька гармат і витіснили таким чином з шанчика козаків й отримали гребельку. Проте розпочали наступ козаки великою силою на наших так, що назад із шанчика змушені були відступити з великою шкодою, бо там полягло з півтора сотні німців. Я, бачачи, що без кінноти важко буде піхоті оволодіти шанчиком, направив усі мої козацькі корогви з й.м.п. Лашцем, направив і князя й.м. Корецького; пішли й кварцяні люди, над якими старшим вчиняв п. Клобуховського, пішли корогви рейтарська і козацька й.м.п. старости опочинського. Переправився за ними з власного бажання і й.м.п. воєвода берестейський; послав й.м.п. підчаший коронний п. стольника львівського з чотирма корогвами з полку свого; пішов також п. Убиш Довжинський зі своєю корогвою, яку зібрав за власний кошт. І то п. Бог благословив, що тридцять корогв зігнали з поля ворога і аж до самого табору загнали, а потім і шанчик той захопили. Відразу ж наказав зробити цей шанець більшим. Направив туди дванадцять сотень піхотинців. Їх мм.п. комісари вважали за потрібне послати туди кінноту для захисту піхоти і це я вчинив (...)

[...] Наступного дня, у вівторок, я відвів до табору втомлене з дороги й безсоння (жовніри, очікуючи нападу українців, не спали усю ніч – В.С.) військо і, з'ясувавши, що під обоз обране дуже погане місце, мали кудись інакше його перемістити й окопати. А тим часом на герцо впіймано попа, бо охотники цілий день пробував (сили – В.С.) з ворогом, котрий на тортурах повідомив, що орди йде кілька десятків тисяч. У середу ранком вчинив з їх м.пп. комісарами консультацію, зважаючи на те, що опівночі отримав від язиків звістку, що орда прийшла до Хмельницького. Тут же повідомили, що орда й піхота з табору козацького в поле висипається на обох сторонах: як за переправою від табору Хмельницького, так і тут з цієї сторони від табору Кривоноса. Вивели військо в

поле. Там же, з'їхавшись до купи всі, радились як діяти, зважаючи на невелику кількість піхоти, супроти ворога, бо в доброму місці стояв і табір свій як окопом, так і возами у шість рядів ними отаборився, уфортифікувався. Тим паче, що цього дня мали вітер дуже противний супроти нас. Обмірковували: розпочинати битву чи ні? Окрім цього мали ще кілька важких балок між нашим військом і козаками і татарами, не просто їх нам було переходити. Краще їх було вивабити до себе на рівнину. І в цей час, коли проходила нарада, побачили, що вже корогви з полку й.м.п. воєводи брацлавського нападають на орду без шику, без порядку, а так як на сторожі стояли. Скочив було й.м.п. воєвода брацлавський, хоча чи затримати своїх непотрібну гарячковість, але вже важко було що вчинити, бо вже були охоплені ордою. Хто був автором початку цієї битви без наказу, так далеко без допомоги й через балки витягнення жовнірів, знають всі¹. Виривалися згодом й інші корогви, як кому хотілося (...). Продовжувалася ця битва декілька годин без явної переваги однієї з сторін: то наші відтісняли (козаків), то вони наших (...).

[...] А потім настала така тривога, що війська на полі заледве залишилися половиною; не знати куди поділося. Настало після такого запалу таке охолодження, що жодним чином деякі не хотіли битися, одні на те посилалися, що не отримали відповідних розпоряджень від своїх полковників, інші – на малочисельність своїх корогв, треті – на відсутність ротмістрів у корогвах. Побачивши таку конфузю, наказали війську поволі таборами відходити, а тим часом почали радитися, що далі чинити? Спочатку й там однодушно ухвалили вирушити з табором до Костянтинова й там окопатися. Бо не можна було справді стримати того ворога на такому поганому і небезпечному місці, коли б він захотів на нас наступати й вдарити на наш табір. Мав тоді вирушити табір з піхотою й артилерією, а військо мало прикривати відхід... Але потім пп. комісари запросили мене до себе. Приїхав до їх м-ті і застав таку ухвалу, аби військо відходило кіннотою, відзначаючи, що рух табору насторожить противника і завжди буде вказувати на нас і тому краще втратити всі вози і достатки, ніж би мала вся Республіка і цвіт Вітчизни нашої загинути. Такими були формальні аргументи й.м.п. старости ломжинського [...].

(Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1954 гг. – К., 1965. – С. 141-144).

№23

1648. – Осінь. – Витяг з Літопису Самовидця

[...] И якскоро орда притягнула великою потугою, зараз того часу войско коронное собою стривожили, и так орда с козаками тое войско розгромили, же мусілоутікати ку Константину Великому, оставивши тяжаривоенніе, тилко з скарбними возами. Але постарому и тое в руки козаком и татаромся достало, бо-

¹ Йдеться про Г. Радзиевського

наганяючи шляхом, оных рубали, а которіе і до Константинова пришли, там мост под самим містом обломали, и так переправу утративши, мусіли там погибати. А и хто в Константинов увойшол, итіе не одержалися в Константанові, але усе розно в Полщупойшлорозгромленное войско. А многіе з панов и шляхти в неволю пошши, а инихпостинано много [...]

(Літопис Самовидця / Видання підготував канд. філол. наук Я.І. Дзира. – К., 1971. – С. 53).

№24

1648. – Місяць вересень. – Витяг зі споминів литовського канцлера А.С. Радзивілла

[...] Наше військо з'явилося до Костянтинова, а козаки до Пилявець, де були збудований з каміння малий замок, стави, кругом багна, в цілому місце для оборони. Три вожді війська провели нараду з комісарами, яких лічба досягла майже сорока, ухвалили йти проти Хмельницького. Попереду послали Остророга, другого вождя, для обрання доброго місця для закладання обозу. Повернувшись, стягнув туди військо і 20-го цього місяця розбито намети й все приготовлено до закладання обозу (...) Такий великий огорнув їх (шляхту – В.С.) обман, що хоча ледь не рукою торкалися і самі оскаржували першу поразку під Корсунем, в якій було втрачено стільки добра і срібного начиння столового, та одначе самі з'явилися з незрівнянними з попереднім пихою, золотом, сріблом, коштовним камінням, пишними наметами й всякого роду розкішшю. Обтяжені Церерою й Бахусом, уявляли собі, що вже перемогли козаків, й до того дійшла їх пиха, що один з них писав до Варшави, що має надію незабаром прибути з 40000 гострих шабель зі своїм кандидатом на короля, наче вже тримали нагороду в руках (...) Прибуття кількох тисяч татар підкріпило ворога, водночас так позбавило наших запалу до ведення війни, що таке велике військо, яке могло здобути Константинополь, почало думати про втечу і вважало справу вже програною. Дійсно, найправдивіша та думка, що ліпшим є військо оленів з вождем левом, ніж військо левів з вождем оленем. Вночі з 22-го на 23-тє, коли старшина, без оголошення кому-небудь свого наміру, таємно кинулася до втечі, всі розбіглися [...]

(Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T.3: 1647-1656. – S. 112).

№25

1648. – Вересень. – Витяги з праці С. Твардовського «Війна домова з козаками і татарами, москвою, а потім шведами й венграми...»

[...] Військо все рахували (під Чолганським Каменем – В.С.), якого було понад тридцять тисяч пописано до бою при вогні й залізі. Окрім тих, що були при возах важких, неполічених (у наших то обозах старожитним звичаєм), яких було втричі більше,

а також мали мушкети й іншу зброю ручну (...) Коли вирушили з-під Чолганського Каменя, то отримали від Чермінського певну відомість у дорозі, що Хмельницький зі всією силою підходить до його Пилявець (...) Першим нещасливим знаком стало те, що ті, котрі стояли на чолі і на яких лежала вся відповідальність, вирушили з-під Костянтинова, не маючи для обозу місця зручного й для всіляких дій певнішого. Не знали тамтешніх горбів і схилів. Ворогу показалися на очі раніше, ніж табір заклали, який не мав порядку, ні свого кінця, ні свого початку. З-за поганой переправи вози безкінечні були розкидані по горах і вертепах, до яких було важко досягнути. І хто де хотів, там і ставав. Не було ні роз'їздів, ні шпигунів. Мало цього, гетьмани про це з комісарами спілкувалися через картки, яким би то способом обоз мав бути закладений (...)

[...] Замочок там був мурований, Пилявцями від ріки Пилявки названий, яка пливла невеличка і з повільною течією, проте болотиста. І не подібно до наших Хмельницький, маючи пильних шпигунів, опанував обидва береги річки. Той там взяв собі, а інший, тут від нашої сторони відразу ж навпроти замку, на рівнині, дав Кривоносу, нашим же залишив самі гори і долини (...) Перша справа не гаяти часу й відразу ж наступати на ворога. Проте ближчий приступ до нього боронила гребля вузька, навмисне розшарпана і дуже болотиста. Була перед їх очима, тому за нею пильнували. З тамтешнього боку зміцнив її двома блокаузами і двома гарматками (...)

[...] Більша частина війська цієї ночі (з 22 на 23 вересня – В.С.) була насторожі, що ворог, побачивши, кмітливий, подібний до Люцифера, почав збирати усі полки, окрім чотирьох, які знаходилися при ньому, тисяч. Наперед висунув татар, а з ними разом й відібраних охотників, одягнувши їх в ординське вбрання, аби кольором і строем були подібними до них. Страх нам в очі пустили. Ця хитрість їм дуже вдалася. Випадаючи величезним натовпом, кричали «алла! алла!». З цього сильного крику загули всі навколишні нетрі (...) Вдарили спочатку за греблею на шанець й окопи, в яких були чотири корогви Суходольського й піхота з полку Осінського. Зав'язався великий бій біля греблі, наші їм надавали допомогу. В цей не час і з цього боку (греблі) розпочався не менший Марс зі сторони Кривоноса. Що ж? Коли ніщо не робиться порядком, бо коли наказів довго там чекають, окремі корогви ідуть вперед, а інші не рушають з місця, стоячи у шиках, побоюючись порушити гетьманські розпорядження, їх не підтримують, загине їх сила. Даремно лише! Там біля переправи була поразка більша. Коли великі натовпи гусарських компаній змішалися між собою, то виявилися неспроможними у великій тисняві не тільки підготуватися до боїв на конях, а навіть підняти своїх списів. Довелося їм цими списками марно орати по землі, а прапорцями нечистоти замітати, які можна було вивозити возом (...)

[...] О, хто б міг вигляд цієї ночі (з 23 по 24 вересня – В.С.), побачену тривогу описати. Я, признаюся, пером тут далі не можу рухати, аби сором завжди рицарського і ганьбу небуваду народу мого міг показати. Накину покривало на очі свої (...) Який там гук і шум були і хаос, коли одні, не знаючи навіть в чому справа, зривалися з квартир своїх і місць, кидали зброю списи на землю; інші спросоння, зірвавшись, хапалися за що попало – за шаблі, коней, вуздечки, сідла, вози. Поранених і хворих усіх покинули і життя своє вручили ногам своїм [...]

(Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwa, potem Szwedami, i z Węgry... – Calissi, 1681. – S. 26-32).

№26

1648. – Осінь. – Витяги з «Історії панування Яна Казимира» В. Коховського

[...] Потім усі (підрозділи повстанців – В.С.) згромадилися під Пилявці, де невелика річка, але болотиста і з трясвиною, а тим паче дощової осені. Крім цього ще козаки перекопали греблю, водою залили сіножаті. Вирушило військо польське проти козаків не з такою фантазією, як собі перед цим думали. Послано легкі корогви, аби зіткнулися з ворогом кінно, в чому поляки переважали козаків й інші народи. Козаки інше мали мистецтво –копати ями і рови, вдаючи втечу, заманути переслідувача і тоді шкодити тому ворогу. Проте легкі корогви, послані з польського обозу, потрапили в густих хащах на самопальників, які ховалися в гущавині і звідти сильно вражали атакуючих. Там перебував козацький Чарнота, котрий зустрівся з Самійлом Лащем; з обох сторін стояли мужньо, розігнали наші козаків. Михайло Йордан, староста дебчинський, перейшовши в низу болотисту переправу, вдарив з тилу на обоз козацький. Осінський, насипавши шанець над ставом, з нього стріляючи, відігнав козаків від греблі й дорогу відчинив (...) Ранком козаки поправили ситуацію. Брід той, яким Йордан було перейшов, опанували і свій обоз високим валом оточили (...)

[...] Потім Хмельницький (23 вересня – В.С.), направивши татар, аби крилами наступали на польське військо, сам з усією силою вирушив на корпус (на правому березі Ікви – В.С.). Вже підготував полки до битви й, літаючи між ними, захоплював такими словами: «За віру молодці! За віру». Але, коли обі сторони зіткнулися, відійшов у тил шику, бо з обох сторін страшна була битва. Наші з Вітовським виявилися оточеними, не маючи допомоги від інших полків; ніхто не міг почути мови один одного. Ледве Оссолінський староста стобницький і з іншими підійшли до Вітовського і ворога на греблю загнали; в тилу однак інша частина ворога в полю стала, готуючись (напасти) на наших. Наші поправилися, греблю опанували і козаків у став загнали. Коли ж там топилося козацтво,

їм на допомогу з'явилися ті, котрі були в тилу. Вогню дали по Вітовському й інших на греблі стоячих силу вражали (...)

[...] Коли ж до військової ради зібралися, виїхавши в поле подалі від громади військової, але не з тією ухвалою, що з першим тріумфом обіцяли. Відізвався один вславлений розумом, що тому нещастю запобігти важко, тому краще наперед відправити табори, а до Костянтинова відступати кіннотою. Адже там рівніші поля, краще місце може бути для битви (...) Після чого доручили Тобіяшу Мінорові, аби зі з'єднанням кількох корогв вози готував, ухвалили також аби військо в готовності в тому місці стало. Як почали вози рухатися, між візниками піднявся великий галас, заможніших каравани зі зібраним багатством й блиском рушили наперед і самі за ними виїхали, прикриваючи втечу словами, що для оборони майна та вантажу в поле вийшли. Як розійшлася звістка, що вже пани з обозу втекли, увечері всі вдалися до втечі [...]

(Kochowski W. *Historia panowania Jana Kazimierza*. – Poznań, 1840. – Т. 1. – С. 11-15)

№27

1648. – вересень. – Витяги з «Віршованої хроніки» анонімного автора

[...] Тоді Хмиль підступив безпосередньо під Пилявці.
А там збиралися всі війська на Хмеля, вже зрадника:
Князі світлі, панове вельможні, воєводи,
Горді каштеляни, генерали й старости.
Тут ясноблисуча з прапорцями на списках гусарія,
Тут панцерних сяюча і вражаюча зір кавалерія,
Тут мужній п'ятигорець молдавська, валаська рота,
Тут убрана по-персидські кизилбаська з калканом шовкового дрота.

Цей леопардом, тигром, той вовчою шкурою опоясаний,
Той у ведмедачій страшній шкурі, вкритий різними килимами.
Цей по-турецьки, по-арабськи, в угорській шапці, у дивному вбранні сидить,

У золоті, сріблі, дорогоцінному камінні, не кажучи вже про мідь (...)

[...] Взагалі ж маса війська страшно, пір'ясто, бучно, гучно,
Від одного їх виду ворогу буде скучно.

Величезний табір, який не можна охопити оком, незвичайний:
Рип, скрип, «де», «цу», «війо», «від себе», «до себе» – неймовірний галас (...)

[...] Навіть полки, що стояли на сторожі, не знали нічого,
А довідавшись, хоч і не зразу, тією ж доріжкою кинулися до Старокостянтинова,

Нав'ючені коні, солдатська маса,
Шляхтич чи не шляхтич, взагалі звідси чи звідти повно іноземців,

Пан чи не пан, голота чи не голота, лужна челядь, всі, хто був,
Все інфантерія, артилерія із своїм тягарем.

Частина тікає до Костянтинова але під час цих чвар,

Тут від різних вояків обламався хиткий міст.

Тут мусило загинуть багато жовнірства.

(Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. // Упорядник: док. іст. наук, проф., протоіерей УПЦ Київського Патріархату о. Юрій Мицик. – К., 2012. – Т.1: (1648 – 1649 рр.). – С. 504, 509).

№28

1648. – вересень. – Витяги з літопису С. Величка

[...] Коли вони (поляки – В.С.) дійшли до Пиляви, то застали вже тут, на другому бо ці річки Пиляви, багнистої і важкої для здобуття, Хмельницького. Той стояв зі своїми обозами на тамтешніх великих горбах і пагорбах. Поляки тут належно не влаштувалися і після однієї та другої військових спроб проти Хмельницького втратили сміливість і військову вигадку. А в четвер, на свято Воздвиження чесного хреста, 14 вересня, після удару Хмельницького, майнули навтьоки. Вони тікали без пам'яті, як хто міг і куди міг, кинувши всі свої великі обози з численними пребагатими статками і скарбами(...) Хмельницький на пострах полякам перебрав багатьох козаків по-татарськи в бурнуса й вивернуті кожухи. Тим він одурив поляків і, наповнивши їхні серця страхом, примусив цих багатирів над келишками з токайським вином тікати без пам'яті.

(Величко С. Літопис / Переклав з книжної української мови Валерій Шевчук. – К., 1991. – Т. 1. – С. 90)

В статтє предложєны методическєе рекомендацїи для изучєния тємы «Пилявецкєе сражєниє» и составлєна подборка наиболее важных источнїков, касающихся освєщєния военных дейстєвий.

Ключєвыє слєва: *источнїки, документьы, Пилявецкєе сражєниє, Б. Хмельнїцкий, регїментарї, Пилявцы, войска, полякї, украинцы, татарьы, козакї, Иква, перєправа.*

Отримано: 15.11.2013